

11. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп1. – Спр. 56.
12. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп1. – Спр. 59.
13. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп1. – Спр. 91.
14. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп1. – Спр. 85.
15. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп1. – Спр. 8.
16. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп1. – Спр. 115.
17. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп1. – Спр. 42.
18. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп1. – Спр. 111.
19. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп1. – Спр. 18.
20. ЦДАВО України. – Ф.5сч. – Оп5. – Спр. 3.

Аннотация

Рассматривается деятельность, задачи, функции Финансового Отдела НКВД на начальном этапе строительства Советской власти в Украине. Высветливается деятельность Финансового Отдела касающиеся разработки законопроектов по реализации финансового хозяйства как центрального аппарата НКВД так и местными органами власти. Рассматриваются схемы финансирования местных органов власти и отчетности за выделенные и использованные финансовые ресурсы. Отображается финансовое состояние органов власти в Украине в обозначенный период. Упомянуты примеры деятельности Финансового отдела по разработке норм оплаты труда сотрудников и штатов органов НКВД. Наводятся наглядные примеры деятельности отдела на примере изданных бюллетеней и отчетов по работе Финансового отдела.

Ключевые слова: финансовый отдел НКВД, сметы, отчеты, финансовые ресурсы, аванс, выделение средств, Коллегия НКВД, местные органы власти, материальное положение, штат, нормы оплаты труда, бюллетени.

Annotetion

Discusses the activities, tasks, functions of the Finance Division of the PCIA in the initial stage of construction of the Soviet power in Ukraine. Appears finance department activities relating to the development of draft laws on the implementation of the financial sector as the central apparatus of the PCIA and the local authorities. We consider the scheme of financing of local authorities and accountability for a marquee and financial resources. Showing the financial condition of the authorities in Ukraine in this period. Mentioned examples of the Finance Department on the development of norms of remuneration of employees and state of the PCIA. Induces vivid examples of activities on the example of published reports and the Finance Department.

Keywords: financial department of the PCIA, estimates, reports, financial resources, advance funding, the College of the PCIA, local authorities, financial position, state, wage regulations, bulletins.

ОСОБИСТСНИЙ ВИМІР ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

УДК - 94:355 - 028.79(470 + 571)(092)

Світлана Долинська, Владислава Стуженко
(Київ)

ВІЙСЬКОВІ РЕФОРМИ М.С. ХРУЩОВА ТА ЇХ НАСЛІДКИ

Аналізуються реформування військово-промислового комплексу в період правління М.С. Хрущова.

Ключові слова: реформи М.С. Хрущова, міжнародні відносини, карибська криза, гонка озброєнь, скорочення озброєнь.

Ще з часів своєї появи і до сьогодення зброя залишається одним з найбільш значущих чинників в міжнародних відносинах. Протягом усієї другої половини ХХ ст. такі наддержави, як Радянський Союз та Америка мали одночасно дві протилежні тенденції: безперервне нарощення військових потенціалів поєднувалося зі спробами обмежити гонку озброєнь і запобігти використанню енергії атома у військових цілях. Актуальність теми зумовлена тим, що 1953-1965 рр. - один з найбільш значних і непростих періодів нашої історії, який стає приводом для багатьох дискусій і неминучої розбіжності поглядів. Метою даної роботи є дослідження військових реформ М.С. Хрущова.

Реформи М.С. Хрущова досить добре висвітлені в літературі. Проте слід зазначити, що тема військових перетворень багато в чому залишається з грифом секретності до нашого часу. Джерельну базу даної статті становлять публікації рішень партії, з'їздів, конференцій [5, 7, 11, 12, 16]. А також статистичні джерела [17]. Документи дають можливість зрозуміти загальний курс країни на оновлення.

Дана проблема в деякій мірі мала своє відображення як у радянських істориків, так і сучасних російських та вітчизняних науковців. Радянська історіографія має дещо догматичні погляди, переважно зображує діяльність М.С. Хрущова з пропагандистських поглядів [18, 22, 23]. Новітні українські та російські автори засвідчують половинчастість та незавершеність перетворень. [3, 4, 25]. Особливої уваги заслуговує В. Литвин [15], у своїй праці досліджує наслідки реформувань в Україні, проте власне військові реформи висвітлені недостатньо. Проблематикою реформ займалися В. Баран [1], О. Лейбович [14], Л.А. Опенкин [16]. Автори розглянули процеси змін у промисловості та сільському господарстві, та військово-промислового комплексу. Визначили позитивні та негативні наслідки реформ та їх вплив на рівень життя населення. Головною причиною невдач керівництва була

непослідовність та необдуманість проведення багатьох реформ. Слід визнати тема реформ М. Хрущова достатньо розглянута в історіографії. Проте власне дослідження військових реформ ще мають багато «білих плям».

Смерть Й. Сталіна і ХХ з'їзд КПРС, з його розвінчанням «культу особистості» дали потужний імпульс до оновлення суспільства. Новий Секретаріат партії очолив один з найвідоміших реформаторів радянської доби - М.С. Хрущов. Післявоєнний період був досить складним у багатьох відношеннях. До економічних труднощів під кінець 1950-х рр. додалися і екологічні проблеми. Весь комплекс не вирішених питань поставили керівництво країни перед вибором: або зміни у корінних засадах соціалістичного ладу, чого не бажало ні в керівництво країни, ні вся партійно-господарська еліта, або шлях чергових реорганізацій адміністративно-командної системи. Відкинувши перше, з кінця 1950-х рр. керівництво починає розвивати ідею ривка до комунізму.

Поворот до форсованого будівництва комунізму було проголошено на ХХІІ з'їзді КПРС жовтні 1961 р. У Програмі КПРС, прийнятої з'їздом, комунізм зображувався як найближча реальність, у десятиліття (1961-1970 рр.) СРСР, «створюючи матеріально-технічну базу комунізму, перевершить по виробництву своєї продукції одну найбільш потужну й найбагатшу країну капіталізму - США; значно підніметься матеріальний добробут і культурно-технічний рівень трудящих». Пояснення такої політики проголошується «лозунгом» Хрущова: «Наздогнати і перегнати США», який знаходив своє підтвердження у всіх реформах того часу. Заява на ХХІІ з'їзді КПРС в 1961 р. про те, що «нинішнє покоління радянських людей житиме при комунізмі» [5, 220], штовхало на відповідні зміни у Збройних силах СРСР.

Міжнародні відносини 1960-х - 1970-х рр. характеризуються насамперед протистоянням радянського і західного блоків. Весь спектр взаємин між центрами цих систем - СРСР і США - визначався, як правило, їх міждержавними відносинами, які, в свою чергу, залежали від існуючого балансу сил, що виразилося у військово - стратегічному паритеті. Після смерті Й.В. Сталіна основою зовнішньополітичної доктрини радянського керівництва, стала ідея про мирне співіснування капіталістичної і соціалістичної систем, яке сприймалося як політична, економічна та ідеологічна боротьба. [5, 271-272]. 15 вересня 1959 р. розпочався державний візит до США голови Ради міністрів СРСР Микити Хрущова. Новий підхід до скорочення гонки озброєнь був запропонований СРСР 18 вересня 1959 р.

на засіданні 14 сесії Генеральної асамблеї ООН. М.С. Хрущов від імені радянського уряду зробив заяву про загальне і повне роззброєння в 4 етапи, представивши програму, розраховану на 4 роки. Передбачалося розпустити сухопутну армію, військово-морський флот і військово-повітряні сили; скасувати генеральні штаби, військові міністерства, військові бази; закрити військові навчальні заклади та знищити або переробити вже створену зброю. Військові ракети всіх радіусів дій пропонувалося ліквідувати, залишивши ракетну техніку лише як засіб транспорту та освоєння космічного простору. Мали зберегтися тільки мінімальні контингенти внутрішньої охорони (міліції), озброєні легкою стрілецькою зброєю і призначені для підтримки внутрішнього порядку і захисту особистої безпеки громадян [6, 174].

Орієнтація М. Хрущова на політику мирного співіснування держав з різним соціальним ладом та можливість запобігання війни, містять своє підтвердження у статті Микити Сергійовича «Про мирне співіснування», яка була написана для американського журналу «Форін Афферс». В цій статті, написаній з великою переконливістю і гарною аргументацією, викладені основи політики мирного співіснування, необхідності відмови від війни, як способу вирішення спірних питань, зобов'язання про ненапад, також не порушувати територіальної цілісності та суверенітету один одного ні за яких обставин. Хрущов доводить, що є лише один шлях і вихід із існуючої напруженості - мирне співіснування, переконує у необхідності усунути навіть можливість розвитку війн, позбавити потенційних «підпалювачів» війни матеріальних засобів, без яких неможливе її ведення.

Оцінюючи зовнішньополітичну діяльність М.С. Хрущова, важко дотримуватися якоїсь однієї позиції. Мирні ініціативи у зовнішній політиці межували з міжнародною агресією. У цілому до середини 60-х років відбулася певна стабілізація повоєнного світу. Головною заслугою Хрущова було те, що він зумів розтопити лід «холодної війни», не дав розгорітися смертельному багаттю ядерної війни. Конфронтуючі системи на чолі СРСР і США вийшли з великих, військових конфліктів, набули досвіду взаємовідносин у нових умовах існування військово-політичних блоків, ядерної зброї, народження з колоніальної системи численних незалежних держав. Хоча переговори про роззброєння в цілому мало просунули світ вперед, але був зроблений важливий крок в обмеженні гонки ядерних озброєнь, що мав також важливе екологічне значення. У серпні 1963 р. в Москві було підписано Договір про заборону випробувань ядерної зброї в

атмосфері, космічному просторі й під водою. [3, 14]. Незважаючи на те, що після відходу Хрущова від влади зовнішня політика СРСР знову зрушилася у бік мілітаризму, його зусилля зі збереження миру на Землі надовго залишилися в пам'яті жителів планети.

Що стосується впровадження програми роззброєння в життя, то в більшості випадків діяльність М. Хрущова була пристосована до потреб країни. Великою перепоною до її розвитку була непомірно велика армія з неконкурентним оснащенням.

«... Гонка озброєнь вже зараз важким тягарем лягає на плечі народів , - зазначав Перший секретар ЦК КПРС. - Вона тягне за собою зростання цін на предмети народного споживання, скорочення реальної заробітної плати, згубно впливає на економіку багатьох держав ... від мирної праці відірвано більше ста мільйонів чоловік, причому найбільш енергійних і працездатних людей праці, людей науки і техніки. Величезна кількість людської енергії, знань, винахідливості, майстерності падає, як в бездонну бочку, поглинається зростаючими озброєннями» [6, 167]. Однією з головних цілей скорочення збройних сил було вивільнення робочої сили для використання її в народному господарстві. Лєвова частка демобілізованих військовослужбовців прямувала на промислові підприємства, в колгоспи і радгоспи. Колишній соратник М.С. Хрущова Д.Т. Шепілов згадував про те, що Перший секретар ЦК, оцінюючи значимість звільнених з армії військовослужбовців для розвитку народного господарства, говорив: «Якби майор був свинарем, то тоді б йому ціни не було ... Роздули армію, для чого це потрібно?» [25, 6].

12 серпня 1957 р. Міністерством оборони була видана директива «Про працевлаштування і включення в активне громадсько-політичне життя демобілізованих з армії і флоту воїнів» [11, 327], видана на основі листа ЦК КПРС, в якому рекомендувалося звертати особливу увагу на підтримку патріотичних прагнень демобілізованих поїхати працювати на новобудови східних і північних районів, шахти і цілинні землі, а також роз'яснювати молоді з сільськогосподарських районів, щоб вони поверталися в свої райони, а не у великі міста. Залучаючи воїнів радянської армії до мирних професій, партія реалізовувала на практиці точку зору Першого секретаря ЦК про необхідність направлення демобілізованих військовослужбовців у сферу народного господарства. Протягом 1953-1958 рр. Радою міністрів СРСР і ЦК КПРС були прийняті постанови, що визначають розміри пенсій, матеріальне

забезпечення та порядок перекваліфікації та працевлаштування військовослужбовців [11, 205]. Практично ці спроби якось урегулювати ситуацію реалізовувались вкрай незадовільно, військовослужбовці практично лишалися без пенсій, житла і роботи.

Згідно з секретними даними, наведеними у доповідній записці міністра оборони Г.К. Жукова і начальника Генерального штабу В.Д. Соколовського, надісланих до ЦК КПРС в 1956 р., на 1 березня 1953 чисельність Збройних сил СРСР становила 5 млн. 396 тис. 038 чол. За період з 1 березня 1953 р. по 1 січня 1956 було скорочено 989 тис. 822 військовослужбовців. Таким чином, чисельність Радянської армії на 1 січня 1956 р., склала 4 млн. 406 тис. 216 чол. [20, 283].

Разом з тим йшла модернізація військового оснащення. Фактично з нуля створені найважливіші галузі оборонної промисловості, радіоелектроніки, ракетної техніки, автоматизовані системи управління, зв'язку і передачі даних, сформовані сотні лабораторій і конструкторських бюро. Освоювалась атомна енергетика.

Активно реформувалися і сухопутні війська, в них істотно зменшилася кількість буксирної стволової артилерії, тисячі гармат відправлялись на бази зберігання, відбувалося переозброєння, насичення з'єднань і частин ракетною технікою і самохідною артилерією, був створений новий рід військ - ракетні війська і артилерія, зростає роль танків і бронетранспортерів (БТР). При Хрущові приймаються на озброєння танки нового покоління Т-55 і Т-62 із стабілізаторами зброї, приладами нічного бачення, автоматичними системами протиатомного і протипожежного захисту і т.д. [20, 58] Бойова підготовка також зазнала суттєвих змін, війська тепер навчалися діяти в умовах застосування зброї масового ураження. На зміну піхотинцеві з гвинтівкою прийшов солдат в ОЗК, а на зміну авіатору в шкіряному шоломі - льотчик у новітньому спорядженні.

Суттю військових реформ слід вважати погляди М.С. Хрущова на зміну співвідношення видів військ. В умовах глобального ядерного протистояння М.С. Хрущов вважав, що будь-який локальний конфлікт - лише початок ядерного зіткнення СРСР і США. Невіра в можливість регіональних конфліктів призвела Першого секретаря ЦК до думки про непотрібність тактичної ядерної зброї. У лютому 1963 р. на виїзному засіданні Ради оборони, де розглядалося питання про перспективи подальшого ракетобудування, глава партії зазначив, що негативно ставиться

до тактичної ядерної зброї, рівній за вартістю з боеголовкою міжконтинентальної ракети. Витрати на виробництво тактичної ядерної зброї М.С. Хрущов сприймав як гроші, викинуті на вітер. На засіданні Ради оборони було прийнято рішення не розвивати тактичну ядерну зброю. [24, 420]. Відсутність ймовірності локальних війн і наявність потужної ядерної зброї, з точки зору глави держави, дозволяло практично відмовитися від розвитку звичайних засобів озброєння. За спогадами дипломата О.А. Гринецького, М.С. Хрущов часто повторював: «Часи змінилися. Не кількістю солдатів з рушницями, а вогневою міццю і засобами доставки визначається тепер обороноздатність. Необхідно тому зміцнювати й удосконалювати ракетно - ядерний щит країни. А військова авіація і флот втратили колишнє значення. Їх потрібно поступово скорочувати і замінювати ракетами ». [4, 124].

Вже 1961 р. в ВМФ налічувалося дев'ять атомних підводних човнів. Були прийняті п'ятирічна програма «Про створення кораблів з новими видами зброї і енергетичних установок на 1956-1962 рр.» та «Програма будівництва кораблів ВМФ на 1959-1965 рр.» [10, 98] Розвивалося і впроваджувалося на кораблях ракетне озброєння, морська авіація також вся переозброювалася, переходила на ракетні системи. Таким чином, до кінця 1964 р. флот вже мав у своєму розпорядженні 46 атомних підводних човнів (у тому числі 8 – з балістичними ракетами, 19 – з проти корабельними ракетами) і 325 дизельними ПЛ, а також 150 ракетними катерами [10, 107]. В період правління М. Хрущова припинились польоти розвідувальних літаків над територією СРСР, так як радянська ППО показала свою ефективність на практиці.

Основу збройних сил, на думку глави партії і уряду, повинні були становити не надводні кораблі, літаки, вертольоти, танки та бронетранспортери, а засоби доставки ядерних зарядів - крилаті ракети на атомних 29 підводних човнах і балістичні (міжконтинентальні, проміжної і середньої дальності) ракети. Виходячи з цього, слід було призупинити виробництво нових літаків, переключити авіаційні заводи на будівництво пасажирських літаків, передати військові аеродроми цивільної авіації, а надводні кораблі - частково знищити, частково перепрофілювати під пасажирські, рибальські судна і турбази. Дана програма почала виконуватися, але незабаром, у зв'язку з неекономічністю та неефективністю

цих заходів, від них змушені були відмовитися [7, 36; 10, 140-144; 24, т. 1, 400-409; 39, т. 2, 425-427].

Раніше, ніж США, Радянський Союз сконструював і випробував міжконтинентальні балістичні ракети (МБР). Головна заслуга в цьому належала С.П. Корольову. З того часу США було втрачено невразливість через океан. Проте більш значущою перемогою було створення МБР дозволило Радянському Союзу 4 жовтня 1957 р. вивести на орбіту навколо Землі перший у світі штучний супутник. Почалася "космічна ера". Перші тимчасові невдачі аналогічних експериментів у США підсилили враження переваги радянської науки. Почалося змагання за лідерство в освоєнні космосу, що рухало вперед розвиток науки, техніки, технології. Але змагання вимагало величезних коштів. Кульмінацією був день 12 квітня 1961 р. У цей день відбулася всесвітньо-історична подія. Був запущений космічний корабель з першим у світі космонавтом Ю. О. Гагаріним.

Для СРСР освоєння космічного простору стало, перш за все, пропагандистським, ідеологічним фактором доказу сили і могутності Радянського Союзу. Запити ракетних фірм непомірно зростали, але радянське керівництво прагнуло їх задовольнити. Питання військової могутності було одним із важливих аргументів при вирішенні політичних справ. Відтоді Захід був під прицілом міжконтинентальних ракет СРСР. У 1961 р. був поставлений «Берлінський ультиматум», в якому Хрущов зажадав зведення стіни між західним і східним Берліном. Після «берлінської кризи» розгорається ще одна, так звана «Карибська», або «ракетна криза». Кеннеді спробував захопити Кубу, якій СРСР надавало економічну, а пізніше й військову допомогу, виславши туди військових і технічних радників, різні види зброї. У тому числі і ракети, що загрожувало США ударом.

Часи Хрущова, цілком очевидно, були перехідним етапом радянської історії. Зміни, які відбувалися, сприяли певному прогресивному розвитку радянської держави. Основними наслідками проведення військових реформ були:

- скорочення Збройних сил СРСР на одну третину (1,2 млн чоловік) і зменшення непомірних військових витрат;

- у результаті непродуманої військової реформи величезна кількість офіцерів залишилися без роботи, житла та цивільної спеціальності;

- створення великої кількості нових видів зброї;

-стрімкий розвиток науки, який був надзвичайно важливим для проведення реформи;

-були фактично з нуля створені найважливіші галузі оборонної промисловості, радіоелектроніки, ракетної техніки;

-автоматизовані системи управління, зв'язку і передачі даних;

-сформовані сотні лабораторій і конструкторських бюро.

Незважаючи на численні невдачі, розчарування й несподівані наслідки від реформ та експериментів, усе ж таки вдалося перетворити СРСР із країни, де правлять терор і драконівська політика, на більш раціональну систему господарювання, орієнтовану на передову індустріальну технологію. Цей перехід виразно відчувався в країні, та однозначно схарактеризувати вплив його діяльності, зокрема проведення військової реформи, важко, тому що її наслідки досить суперечливі .

Джерела та література

1. Баран, В.К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В.К Баран – Львів, 1996. – 448 с.
2. Большая Советская Энциклопедия: В 30 т. Изд. 3-е. – М.: «Советская Энциклопедия», 1972 – 620 с.
- 3.Бурлацкий, Ф.М. Никита Хрущев / Ф.М. Бурлацкий. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003. – 352с.
- 4.Гриневский, О. А. Тысяча и один день Никиты Сергеевича / О. А. Гриневский. – М.: Вагриус, 1998. – 367 с.
- 5.ХХІІ съезд КПСС. 17–31 октября 1961 г. Стенографический отчет: В 3 т. Т.3. – М.:Госполитиздат, 1962. – 592 с.
- 6.Жить в мире и дружбе! Пребывание Председателя Совета Министров СССР Н.С. Хрущёва в США 15-27 сентября 1959 г. – М.:Госполитиздат, 1959. - С. 282.
- 7.Заседание сессии Верховного Совета СССР 5-го созыва; 4-я сессия 14-15 января 1960 г.: Стенографический отчет. – М.: 1960. – 36 с.
- 8.История Коммунистической партии Советского Союза. – М.:Политиздат,1976. – 781 с.
- 9.История СССР. / Под ред. К.А. Самарина. – М., 1988. – 516 с.
- 10.Кокошин А.А. Армия и политика. Советская военно-политическая и военно-стратегическая мысль (1918-1991 гг.)/ А.А. Кокошин –М.: Международные отношения, 1995. – 286 с.
- 11.Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов конференций и пленумов ЦК (1959-1965рр.). – 8е изд., доп.-испр. – М.: Политиздат, 1972. – 566 с.

12. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов конференций и пленумов ЦК (1898-1986 гг.). – 9е изд., доп.-испр. – М.: Политиздат, 1984. – 494 с.
13. Кудрявцев Д.И. Борьба СРСР за разоружение. – М.: Госполитиздав, 1954.
14. Лейбович О. Реформа и модернизация в 1953–1964 гг. / О. Лейбович – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1993. – 182 с.
15. Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965) / В.М. Литвин – К., 2004. – 272 с.
16. Маленков Г. Речь на пятой сессии Верховного Совета СССР 8 августа 1953 г. // Заседание Верховного Совета СССР (пятая сессия) 5–8 августа 1953 г.: стенографический отчет. – М., 1953. – С. 260–292.
16. Опенкин Л. А. Оттепель: как это было (1953–1955 гг.) / Л.А Опенкин – М.: Знание, 1991. – 64 с.
17. Основные показатели экономического и социального развития СССР за период 1950–1970-х гг. / Народное хозяйство СССР за 70 лет. – М., 1980. – С. 49-50.
18. Попов Ф. Хрущов, Микита Сергійович. До перемоги в мирному змаганні з капіталізмом / Ф. Попов – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – 571 с.
19. Советская Военная Энциклопедия. В 8 т. – М.: Воениздат, 1978-1980.
20. Сокращение Вооруженных Сил СССР в середине 50-х годов // Военные архивы России. – 1993 – № 1 – С. 56-60.
21. Советская историческая энциклопедия (тт. 3, 14, 15). – М., 1963, 1973, 1974.
22. Україна в період розгорнутого будівництва комунізму: в 5 кн. – К., 1967. – Кн. 1. – 1967. – 356 с.
23. Хрущев Н.С. За прочный мир и мирное сосуществование. – М.: Госполитиздат, 1958. – 367 с.
24. Хрущев С.Н. Никита Хрущев: кризисы и ракеты. В 2-х томах. – М.: Новости, 1994 г.
25. Шепилов Д.Т. Воспоминания. // Вопросы истории. – 1998. – № 11 – 12 С. 24-30.

Аннотация

Анализируются реформирования военно-промышленного комплекса в период правления М.С. Хрущева.

Ключевые слова: реформы М.С. Хрущева, международные отношения, карибский кризис, гонка вооружений, сокращение вооружений.

Annotation

Analyzed reforming the military-industrial complex during the reign of MS Khrushchev

Keywords: reform MS Khrushchev, international relations, the Caribbean crisis, the arms race, arms reduction.

УДК – 94(477): 342.727.729]:092 М. Драгоманов

Третьякова Аліна